

Stebelski, Adam

Archiwa warszawskie po wojnie

Przegląd Historyczny 37, 357-373

1948

Artykuł umieszczony jest w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych, tworzonej przez Muzeum Historii Polski w Warszawie w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego.

Artykuł został opracowany do udostępnienia w Internecie dzięki wsparciu Ministerstwa Nauki i Szkolnictwa Wyższego w ramach dofinansowania działalności upowszechniającej naukę.

ADAM STEBELSKI

ARCHIWA WARSZAWSKIE PO WOJNIE.

I

Archiwa warszawskie utraciły w czasie ostatniej wojny ogromną część swych bogatych a mało, niestety, przez naukę zbadanych zasobów¹⁾. Już we wrześniu 1939 r. spłonęło od pocisków niemieckich Archiwum Oświecenia Publicznego, a w nim podstawowe do dziejów oświaty na ziemiach polskich akta, jako to fragment akt Komisji Edukacji Narodowej (w. XVIII), akta pruskich i austriackich władz szkolnych (1796—1809), akta Izby Edukacyjnej i Dyrekcji Edukacji Narodowej (1807—1815), Komisji Rządowej Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego (1815—1833 i 1861—1866) oraz odpowiedniego wydziału Komisji Rządowej Spraw Wewnętrznych etc. (1833—1839), akta Kuratorii Generalnej Szkół (1823—1830), Okręgu Naukowego Warszawskiego (1840—1861 i 1866—1917), szeregu dyrekcji szkolnych w Królestwie Polskim (1864—1915), Inspektora Szkół m. Warszawy (1866—1915), akta Wydziału Oświecenia Komitetu Obywatelskiego m. st. Warszawy (1915—1916), Wydziału Szkolnego ces.-niem. Szefa Zarządu Cywilnego przy Generalnym Gubernatorstwie Warszawskim (1916—1918) oraz ces.-niem. Kuratora Szkół Wyższych w Warszawie (1915—1918), akta Towarzystwa Ksiąg Elementarnych (1810—1830), Biblioteki Głównej w Warszawie (1832—1871), Szkoły Prawa i Administracji (1807—1815),

¹⁾ O sprawie tej pisali już: Włodzimierz Dworzaczek, *Co archiwum polskim zabrała wojna*, Odrodzenie 1945 nr 43, Antoni Rybarski i W. K., *Warszawa w zbiorowym opracowaniu: Archiwa i inne zbiory rękopisów odnoszących się do dziejów społecznych i gospodarczych*, Roczniki dziejów społecznych i gospodarczych VIII 2 str. 366—369 i IX str. 246, Witold Suchodolski, *Straty archiwów warszawskich w czasie wojny i okupacji*, Kwartalnik Historyczny LIII 1946 zes. 3—4, str. 700—714 oraz *Archiwa polskie w obliczu strat poniesionych podczas wojny*, Przegląd Biblioteczny 1947, zes. 1—2, str. 1—11. W czasie wojny o losach i stanie archiwów warszawskich pisali Erich R and t w artykule *Die Archive des Generalgouvernements*, Die Burg 1941 zes. 1 str. 25—55 i zes. 2 str. 51—91 oraz Karol Estreicher w pracy *Cultural losses of Poland*, London 1944. Obaj oni nie uwzględniają jednak katastrofalnych strat, jakie poniosły archiwa warszawskie w ostatnim stadium wojny.

Opracowanie niniejsze oparte jest: 1) na danych zawartych w pracy Wincentego Łopacińskiego, *Archiwa państwowe Rzeczypospolitej Polskiej*, drukowanej w n-rze 1. Archeionu, Warszawa 1927 str. 15—22 oraz w *Kronice i Sprawozdaniach z działalności archiwów państwowych*, które zamieszczał Archeion, Warszawa 1927—1938/39, 2) na syntetycznym opracowaniu tymczasowej rejestracji strat i szkód wojennych w archiwach i na ustnych relacjach Kolegów Archiwistów, którym na tym miejscu składam podziękowanie oraz 3) na wynikach dotychczasowej pracy segregacyjnej i zapoczątkowanej pracy inwentaryzacyjnej w Archiwum Głównym Akt Dawnych.

Królewskiego Uniwersytetu Warszawskiego (1818—1831), Szkoły Głównej (1861—1869), Akademii Medyko-Chirurgicznej (1857—1861), Cesarskiego Uniwersytetu Warszawskiego (1869—1915) oraz Wyższych Kursów Żeńskich przy tym Uniwersytecie, Liceum Warszawskiego (1805—1833), Instytutu Gospodarstwa Wiejskiego i Leśnictwa w Marymoncie (1807—1861), Instytutu Weterynaryjnego w Warszawie (1846—1913), Instytutu Szlacheckiego tamże (1848—1861), szeregu szkół średnich i początkowych polskich i rosyjskich z terytorium Królestwa Polskiego (poczynając od końca wieku XVIII aż do wybuchu pierwszej wojny światowej), akta Komitetu Starozaconnych (1825—1837) oraz wszystkie inwentarze i skorowidze.

W tymże wrześniu 1939 r. spłonęła w gmachu Ministerstwa Skarbu także część akt Archiwum Skarbowego, a mianowicie: akta Centralnej Komisji Likwidacyjnej i Sekcji Długów Księstwa Warszawskiego (1816—1867) wraz z anteriorami i licznymi posteriorami (do r. 1875), akta Wydziału Górniczego Komisji Rządowej Przychodów i Skarbu (1826—1867) wraz z fragmentem akt Dyrekcji Górniczej (od r. 1818), akta dotyczące nadzoru nad funduszami duchownymi Komisji Rządowej Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego (1815—1833 i 1861—1866) oraz Wydziału Wyznaniowego Komisji Rządowej Spraw Wewnętrznych (1832—1861), akta Najwyższej Izby Obrachunkowej Królestwa Polskiego (1816—1867), akta Urzędu do Spraw Włościańskich przy Wydziale Ziemskim Ministerium Spraw Wewnętrznych w Petersburgu (1864—1917) wraz z anteriorami sięgającymi XVII w. (*Mons Pietatis* w Łowiczu), akta płockiej Komisji do Spraw Włościańskich (1864—1917) oraz płockiego i warszawskiego Urzędów Komisarzy Włościańskich (z tegoż czasu), akta Kancelarii Pomiarowej (ok. 1870—1900) a także cały zbiór planów liczący ponad 45 tys. pozycji, w tym plany do akt Urzędu do Spraw Włościańskich przy Wydziale Ziemskim (ok. 28 tys. pozycji), plany z łomżyńskiego Urzędu Komisarzy Włościańskich (ok. 11 tys. poz.), plany gospodarstw leśnych (ok. 2 tys. poz.), plany do akt Wydziału Górniczego (ok. 1200 poz.) i około 150 starych planów ekonomicznych sprzed 1830 r. Spłonęły także wówczas wszystkie inwentarze, skorowidze i kartoteki Archiwum Skarbowego, a więc cały aparat archiwalny pomocniczy, nawet do tej części akt, która ocalała.

Już tedy we wrześniu 1939 r. utraciły państwowe archiwa warszawskie szereg zespołów, które bądź zawierały całość podstawowego materiału źródłowego do dziejów określonych instytucji czy nawet całej rozległej dziedziny życia polskiego (*vide* zespoły Archiwum Oświecenia Publicznego), bądź stanowiły znaczny ich zrąb (jak akta uwłaszczeniowe i zbiór kartograficzny Archiwum Skarbowego).

Nie na tym jednak koniec. Wrzesień 1939 r. przyniósł dalsze jeszcze straty w zakresie akt, a choć nie dotknęły one bezpośrednio archiwów, odbiły się wszelako na nich w następstwie. Ewakuacja władz z Warszawy spowodowała mianowicie wywiezienie na wschód znacznej liczby niezbędnych do bieżącego urzędowania lub szczególnie ważnych akt. Los ich po dziś dzień nie jest znany²⁾. Pozbawiło to składowe akt urzędów i instytucji warszawskich wielu cennych materiałów aktowych. W czasie zaś

²⁾ W r. 1942 powróciły do Warszawy jedynie akta Nadzoru Prokuratorского, które po przejrzeniu przez Gestapo złożyły władze niemieckie w Archiwum Akt Nowych.

samych walk o Warszawę uległy całkowitemu zniszczeniu pozostałe tu w składnicach i w kancelariach akta Ministerstwa Spraw Wojskowych oraz innych instytucji i jednostek wojskowych mających siedzibę w stolicy, akta Ministerstwa Skarbu, Komendy Głównej Policji Państwowej, Głównego Urzędu Statystycznego a także archiwum sądowe przy Sądzie Okręgowym w Warszawie (1876—1939), w dużej zaś części: akta Kancelarii Cywilnej Prezydenta Rzeczypospolitej, Ministerstwa Spraw Zagranicznych, Ministerstwa Rolnictwa i Reform Rolnych, Ministerstwa Opieki Społecznej oraz akta Komisarza Rządu na m. st. Warszawę, w najbliższych zaś miesiącach po zajęciu przez Niemców Warszawy zniszczeniu uległa także znaczna bardzo część akt kancelaryj Sejmu i Senatu. Z akt innych instytucji wspomnieć należy o sięgającym połowy XIX w. archiwum Powszechnego Zakładu Ubezpieczeń Wzajemnych, o archiwum Towarzystwa Kredytowego Ziemskiego (1825—1939), które spłonęło w części aktowej, zachowując jedynie kartografię, o części zbioru rękopiśmiennego Biblioteki Przewodniczkich (XVI—XVIII ww.), bogatym także w archiwalia oraz o przechowywanym w Bibliotece Ordynacji Zamojskiej archiwum gospodarczym ordynacji (XVI—XVIII ww.).

Takie były pierwsze straty Warszawy w archiwaliach i kancelariach. Niebawem przyszły następne, spowodowane masowym wywozem akt przez okupacyjne władze niemieckie. Wywóz ten zapoczątkowało wojsko jeszcze w końcu 1939 r. Zabralo ono mianowicie w sposób bezceremonialny, bez jakichkolwiek spisów i pokwitowań szereg wagonów akt różnej proveniencji: polskiej, niemieckiej, austriackiej i rosyjskiej. W pierwszym rządzie wywiezione zostały do Archiwum Rzeszy w Poczdamie, a częściowo może do Archiwum Siły Zbrojnej, dawniej Archiwum Wojska w Wiedniu, wszystkie akta niemieckich i austriackich władz i urzędów okupacyjnych w Królestwie Polskim z okresu pierwszej wojny światowej, tj. z lat 1915—1918, przechowywane w Archiwum Akt Nowych. Były to akta: kancelarii ces.-niem. Generalnego Gubernatorstwa Warszawskiego, kancelarii Szefa Zarządu Cywilnego przy tymże Generalnym Gubernatorstwie (wyjąwszy akta Wydziału Szkolnego, które spłonęły w Archiwum Oświecenia Publicznego), akta samodzielnego Wydziału Materiałów Technicznych przy tymże Generalnym Gubernatorstwie, Wydziału Surowców Wojennych w Warszawie i Łodzi, Komisji Sekwestru Maszyn, Krajowego Urzędu Zbożowego, Państwowej Centrali Warzyw i Owoców, Państwowej Komisji Odszkodowań, Wojskowej Generalnej Dyrekcji Kolei w Warszawie, Zarządu Pócht i Telegrafów tamże, ces.-niem. Policji Polowej, ces.-niem. Prezydium Policji w Łodzi, ces.-król. Krajowego Komisariatu Cywilnego w Lublinie, Sekcji Wojskowej c.-k. Generalnego Gubernatorstwa Wojskowego tamże, Sekcji Gospodarczej tegoż Generalnego Gubernatorstwa, c.-k. Urzędu Górniczego w Dąbrowie Górniczej, Intendentury IV Armii wojsk austriackich, komend etapowych I i II Armii, Gubernatora Wojskowego w Kielcach i w Piotrkowie, tudzież kilka mniejszych zespołów akt.

Równie bezceremonialnie obeszedli się niemieccy archiwiści wojskowi z Archiwum Wojskowym, którego zespoły i zbiory — przechowywane bądź w magazynach archiwalnych, bądź złożone w pracowniach Wojskowego Instytutu Historycznego oraz Instytutu Badania Najnowszej Historii Polskiej — przewieźli na przełomie roku 1939 na 1940 do Oliwy. W transporcie tym znalazły się m. in. fragmenty akt Dowództwa i Sztabu Okręgu Wojskowego Warszawskiego (1832—1915), także fragmenty akt różnych dowództw i za-

kładów wojskowych rosyjskich w Królestwie Polskim (z tegoż czasu), akta formacji wojskowych polskich z okresu pierwszej wojny światowej: Legionów Polskich (1914—1917), Polskiej Siły Zbrojnej i Polskiego Korpusu Posiłkowego (1917—1918), formacji polskich na Wschodzie, we Włoszech, we Francji (1917—1919) a także w innych krajach, akta powstań śląskich (1918—1921), akta Naczelnego Dowództwa Wojska Polskiego i Sztabu Generalnego (z czasu wojny 1918—1921), akta różnych dowództw, formacji i zakładów Wojska Polskiego (z tegoż czasu) oraz niektóre starsze akta Ministerstwa Spraw Wojskowych. Ten wielki kompleks akt ściśle wojskowych uzupełniały fragmenty archiwum Polskiej Partii Socjalistycznej i jej Frakcji Rewolucyjnej (1892—1914) a także dość okazałe partie akt polskich organizacji paramilitarnych z okresu poprzedzającego pierwszą wojnę światową (1908—1914), jak: Związek Walki Czynnej, Związek Strzelecki i Strzelec, Polski Związek Wojskowy, Armia Polska i Polskie Drużyny Strzeleckie, Drużyny Sokole, Bartoszewo, Podhalańskie itd., wreszcie Skauting — oraz z czasu samej wojny (1914—1919), jak Polska Organizacja Wojskowa w kraju i na wschodzie. Do tego dochodziły okazałe acz niedość systematyczne zbiory Polskiego Archiwum Wojennego a także ogromny i z dużym nakładem starań i systematyczności zgromadzony zbiór relacji uczestników tworzenia polskiego czynu zbrojnego i bojów odrodzonego Wojska Polskiego w latach 1914—1920.

Podobnie bezceremonialnie jak Niemcy archiwiści wojskowi postąpiło Gestapo warszawskie z resztką akt Ministerstwa Spraw Zagranicznych (1918—1939), wywożąc je do Berlina bez jakichkolwiek spisów czy pokwitowań. Akta te wróciły wprawdzie do Warszawy w r. 1942 i złożone zostały w Archiwum Akt Nowych, jako w archiwum do ich przechowania właściwym, ale nie ma pewności, czy wróciło wszystko co było wywiezione.

Cywilna służba archiwalna niemiecka nie pozostała w tyle w stosunku do archiwistów wojskowych w zakresie wywożenia akt z archiwów warszawskich. Przeciwnie, dorównywała im gorliwością a dystansowała wnikliwością. Czyniła to na ogół pedantycznie zarówno przy formułowaniu tez i żądań, które nie podlegały w zasadzie dyskusji ani zakwestionowaniu ze strony archiwistów polskich, jak i przy przygotowywaniu szczegółowych spisów wywożonych akt. Toteż tempo akcji tej zakrojonej już w swym założeniu na ogromną skalę a rozrastającej się w miarę postępu prac i zachłanności Niemców — było nieporównanie słabsze i nie doprowadziło w ostatecznym wyniku do całkowitego wykonania zamierzeń niemieckich. Mimo to liczba dokumentów i akt wywiezionych z Warszawy przez cywilnych archiwistów niemieckich w ciągu pięciu lat okupacji była równie wielką, jak rabunek dokonany przez wojskowych archiwistów niemieckich w pierwszych jej miesiącach. Wywieziono mianowicie:

do Tajnego Archiwum Państwowego w Berlinie z Archiwum Głównego Akt Dawnych w Warszawie: dział *Livoniae* Archiwum Koronnego (z XIII do XVI ww.), liczący 162 dokumenty pergaminowe, akta pruskiej Tajnej Rady Państwa (1793—1806) dotyczące ziem zaboru pruskiego, przypadłych na mocy postanowień traktatu wiedeńskiego Królestwu Polskiemu, zespoły akt terytorialnych departamentów Prus Południowych i Nowych Prus Wschodnich w Generalnym Dyrektorium Finansów w Berlinie (z tegoż czasu i dotyczące tegoż terytorium), akta Departamentów rzeczowych (Akcyz, Cel, Górnictwa itd.) tegoż Generalnego Dyrektorium (co do czasu i terytorium,

jak wyżej), wreszcie także akta pruskiego Ministerium czy Departamentu Sprawiedliwości oraz pruskich sądów najwyższych;

do Archiwum Państwowego w Wiedniu (poprzędnie: Archiwum Domu, Dworu i Państwa) z Archiwum Głównego: akta austriackiej Kamery Nadwornej (1796 a częściowo 1772 do 1809) dotyczące północnej części Galicji Zachodniej i cyrkułu zamojskiego, przypadłych na mocy postanowień traktatu wiedeńskiego Królestwu Polskiemu, zaś z Archiwum Akt Nowych — akta naczelnych i centralnych władz wiedeńskich dotyczące Galicji (ok. 1850 do 1914), windykowane przez Polskę na mocy postanowień traktatu w St. Germain oraz akta Generalnego Konsulatu austriackiego w Warszawie;

do Archiwum Państwowego w Królewcu z Archiwum Głównego: 74 dokumenty pergaminowe Zakonu Krzyżackiego (XIII—XVI ww.) z działu *Prussiae* Archiwum Koronnego oraz część ksiąg ziemskich i grodzkich powiatu ostrołęckiego (z XV—XVIII ww.); również do archiwum królewieckiego, względnie do leżącego w okręgu jego działania Urzędu Rejencyjnego w Ciechanowie wywiezione zostały z Archiwum Akt Nowych: część akt Wojewódzkiego Urzędu Rozjemczego w Warszawie (1919—1939) oraz Warszawskiego Urzędu Wojewódzkiego (z tegoż czasu) dotyczące terytoriów włączonych w r. 1939 do Rzeszy a położonych na prawym brzegu Wisły;

do Archiwum Państwowego w Poznaniu z Archiwum Głównego A. D.: księgi sądowe, podkomorskie, ziemskie i grodzkie (XV—XVIII ww.), tudzież fragmenty akt komisji porządkowych cywilno-wojskowych (1789—1792) województw brzesko-kujawskiego, łęczyckiego, kaliskiego części północnej sieradzkiego (bez powiatów piotrkowskiego i radomskiego), ziemi wieluńskiej, tudzież fragmenty ksiąg ziemskich: inowrocławskich, kruszwickich i ostrzeszowskich, księgi sądowe ziemi dobrzyńskiej (bobrownickie z XV—XVIII ww.), dokumenty i księgi miast (XIV—XVIII ww.) z tej części Królestwa Polskiego, która w r. 1939 włączona została do Kraju Warty (*Wartheland*), akta hipoteczne i sądowe sieradzkie z czasów pruskich i Księstwa Warszawskiego (1793—1814), księgi dekretove Trybunału Cywilnego w Kaliszu (1807—1876);

do Archiwów Państwowych w Gdańsku i w Szczecinie z Archiwum Głównego A. D. kilkadziesiąt dokumentów pergaminowych i papierowych dotyczących miejscowości położonych na Pomorzu (XIV—XVIII ww.);

do Archiwum Państwowego w Wrocławiu z Archiwum Głównego A. D. i z Archiwum Akt Dawnych kilkanaście poszytów akt z czasów pruskich (1793—1806) dotyczących powiatów lelowskiego i siewierskiego, które tworzyły w owym czasie tzw. Nowy Śląsk;

do niewiadomych archiwów czy urzędów: akta niektórych kancelaryj polskich okresu międzywojennego (1918—1939), a mianowicie: akta Wydziału Wojskowego Ministerstwa Spraw Wewnętrznych, część akt Biura Personalnego tegoż Ministerstwa, Wojewódzkiego Urzędu Rozjemczego w Warszawie, Kuratorium Szkolnego Pomorskiego w Toruniu oraz akta Legii Akademickiej.

Nie na tym jednak koniec. W pierwszych dniach września 1944 r., a więc w szóstym tygodniu powstania warszawskiego, Gestapo zabrało z Ursynowa pod Warszawą bogate Archiwum Radziwiłłowskie i przewiozło je do zamku Fischhorn koło Salzburga, a z podziemi Biblioteki Krasieńskich część skrzyń ze zbiorami rękopiśmiennymi bibliotek warszawskich: Narodowej, Uniwersyteckiej i Krasieńskich, wśród których było bardzo wiele

archiwaliów, *exemplum*: księgi celne z XVIII w., akta gospodarcze w Zbiorze Świdzińskiego czy liczne akta publiczne wśród rewindykatów z Rosji, złożonych do czasu rozpoznania w Bibliotece Narodowej. W grudniu wreszcie a więc już po upadku powstania, archiwiści niemieccy zabrali z Archiwum Głównego A. D. (ściślej mówiąc: z podziemi dzwonnicy przy ul. Łazienkowskiej), przeznaczone w zasadzie dla Archiwum Państwowego w Królewcu a w praktyce skierowane do Salzdetfurth pod Hanowerem księgi ziemskie i grodzkie północnego Mazowsza (XIV—XVIII ww.), a mianowicie: księgi plockie, ciechanowskie, pułtuskie, przasnyskie, zawkrzeńskie, szreńskie, mławskie i nidzbarskie, wiskie, wąsowskie, sieluńskie różańskie, makowskie, kolneńskie, łomżyńskie, zambrowskie, zakroczymskie, wyszogrodzkie i pozostałą część ostrołęckich; w tym samym czasie zabrana została do Budziszyna część ziemskich i miejskich ksiąg hipotecznych (1818—1944) oraz część akt stanu cywilnego m. Warszawy i pobliskich miejscowości (1808—1943), nie licząc innych pomniejszych wywozów.

W ten sposób w ciągu pięciu lat okupacji, od końca 1939 do końca 1944 r. wywieźli Niemcy z Warszawy około 38 piętnastotonowych wagonów akt, w tym szereg zespołów pierwszorzędного znaczenia dla dziejów Polski i jej stolicy.

Największe jednak i najboleśniejsze straty poniosły archiwa warszawskie w końcu 1944 r. W czasie powstania, ściślej mówiąc w toku walk o Stare Miasto w ostatniej dekadzie sierpnia zniszczone zostało Archiwum Akt Dawnych. Część jego magazynów runęła pod bombami, reszta gmachu spłonęła w kilka dni później od pocisków, przy czym wytłala i ta część akt, które już wcześniej przywalone były gruzami. Zniszczeniu uległy wszystkie te zespoły Archiwum Akt Dawnych, które w chwili wybuchu powstania znajdowały się w gmachu archiwalnym, a mianowicie: akta kancelarii gen. gubern. Łanskoja (1813—1815), akta Senatu Księstwa Warszawskiego i Królestwa Polskiego (1807—1830), akta spraw Rady Administracyjnej Królestwa Polskiego (1815—1867), przeważna część akt Sekretariatu Stanu i Własnej J. C. M. Kancelarii (1815—1876)³⁾, część znacząca akt ministeriów i komisji rządowych: Spraw Wewnętrznych oraz Wojny (1807—1868), akta Rady Głównej Opiekuńczej (1807—1870) i Rady Lekarskiej (1809—1867), akta Komitetu Rozpoznawczego (1830—1831), akta Kancelarii Namiestnika Królestwa Polskiego (1831—1874) wraz z jego archiwum sekretnym, dyplomatycznym i wojskowym, akta natury administracyjnej warszawskich departamentów Rządzącego Senatu (1841—1860), akta Najwyższego Sądu Kryminalnego (1831—1839), Heroldii Królestwa Polskiego (1836—1914) i Redakcji Zbioru Przepisów Administracyjnych (1864—1868); kilka zespołów akt wojskowych, jak: kancelarii Naczelnego dowódcy Armii Czynnej (1830—1865), Szefa Sztabu Generalnego (z tychże lat), Generała Kwaternistrza (1830—1840) i kancelarii Głównego Dyżurstwa (1831—1854), dalej akta Zarządu Żandarmerii (1831—1874), kancelarii Wojennego Generała Gubernatora (1831—1862) i Tymczasowego Wojennego Generała Gubernatora (1905), akta kancelaryj naczelników wojennych w Królestwie Polskim (1831—1867), akta Komisji Śledczych Tymczasowej i Stałej (1833—1887), Audytoriatu Polowego (1861—1877), akta kancelarii Oberpo-

³⁾ Spod gruzów wydobyto tylko te nieliczne akta, które wybuch bomb wyrzucił poza budynek na ulicę i które przysypał przy tym gruz walących się murów.

licmajstra Warszawskiego (1840—1917) i Generała Policmajstra (1862—1866), akta Rządu Narodowego Powstania Styczniowego (1863—1864), część akt kancelarii Generała Gubernatora Warszawskiego (1874—1917) wraz z jego kancelarią wojenną, część akt Komitetu Urządzającego w Królestwie Polskim (1864—1870) i Komisji Likwidacyjnej (z tychże lat), akta Komitetu Prób do Tronu (1864—1880), akta Komitetu Cenzury (1876—1911), plany gruntowe wołyńskie (XIX w.); nie licząc zespołów mniejszych i mniejszego znaczenia. Wraz z aktami spłonęły wszystkie pomoce archiwalne: inwentarze, repertoria, skorowidze, kartoteki itd.

Archiwum Skarbowe oraz Miejskie warszawskie poniosły w czasie działań powstańczych częściowe tylko straty; w Skarbowym spłonęło wówczas około 15% akt, w Miejskim — około 20%; resztę ich zawartości aktowej uratowano przez ugaszenie pożarów, w czym obok personelu brały udział oddziały powstańcze i ludność sąsiednich domów. Archiwum Główne Akt Dawnych, choć rozbite bardzo silnie przez pociski i bomby, w czasie akcji powstańczej nie utraciło nic ze swych zespołów. Archiwum Akt Nowych, położone w innej, południowej części miasta, wyszło nieuszkodzone.

Zniszczenie archiwów tych nastąpiło później, po zakończeniu działań wojskowych. Archiwum Główne A. D. mianowicie i Archiwum Skarbowe spalone zostały przez Niemców w pierwszych dniach września, a więc już po wycofaniu się oddziałów powstańczych ze Starego Miasta i po zajęciu dzielnicy tej przez wojska niemieckie. Spalenie ich nie było zatem wynikiem działań wojennych, lecz akcją niszczytelką, dokonaną przez Niemców na zimno. A niszczytelstwo to było tak daleko posunięte, że nie zadowolono się podpalaniem, jak zazwyczaj, w kilku naraz punktach samych budynków, lecz palono z osobna każdą z piwnic, do których przed i w czasie powstania zniesiona była z magazynów znaczna część akt⁴⁾. Jeszcze później, bo dopiero w pierwszych dniach listopada, spalone były przez Niemców dwa pozostałe wielkie archiwa warszawskie: Archiwum Miejskie i Archiwum Akt Nowych. A nastąpiło to, dodajmy, już po wyrażeniu przez władze niemieckie zgody na wywiezienie z Warszawy pozostałych w niej archiwów, bibliotek i muzeów i po przystąpieniu do tej akcji polskich pracowników tych instytucyj⁵⁾.

W tym też zapewne czasie, tj. po kapitulacji Warszawy a podczas systematycznego jej palenia, uległy zniszczeniu inne także publiczne i prywatne archiwa warszawskie, jak Archiwum Kapituły i Konsystorza Rzymsko-Katolickiego (XIX—XX ww.) wraz ze starszą częścią archiwum kolegiaty św. Jana (XIV—XVIII ww.), wyniesione w czasie powstania z płonącego pałacu biskupiego i złożone w sąsiedztwie, jak archiwum Sądu Apelacyjnego i przechowywane razem akta Departamentu Ustawodawczego Ministerstwa Sprawiedliwości (XX w.), jak Archiwum Czerwonodworskie Tyszkiewiczów (XIV—XVIII ww.), w którym obok bogatej korespondencji Zabielly, wojskiego litewskiego, oraz licznych akt gospodarczych

⁴⁾ W Archiwum Głównym A. D. nie uległa spaleniowi jedna tylko piwnica, do której dostęp zewsząd był przysypany gruzem. Wydobyto z niej następnie 6 nieuszkodzonych skrzyń z aktami.

⁵⁾ Dla charakterystyki stosunku fachowców niemieckich do archiwów polskich szczególną wymowę ma fakt, że na interwencję dyrektora Archiwum Akt Nowych o jak najszybsze wywiezienie z Warszawy tego całkowicie ocalałego archiwum, niemiecki szef służby archiwalnej w Warszawie, dr Branig, odrzekł, że władz niemieckich nie interesuje to archiwum.

i majątkowych z obszaru Litwy, był także szereg dokumentów pergaminowych poczynając od XIV w., w tym kilka pochodzących z Archiwum Wielkiego Księstwa Litewskiego.

W ogólnym podsumowaniu zniszczenia okazały się potworne. W gmachu Archiwum Głównego Akt Dawnych spłonęły: dział dokumentów oświecenijskich i zatorskich Archiwum Koronnego (XIV—XVI ww.), księgi sądów asesorskich (1537—1794) i sejmowych (1549—1720) oraz część relacyjnych (1591—1750), księgi uchwał sejmowych (1576—1792) i konfederacji generalnej (1773—1775), część akt Rady Nieustającej i jej departamentów (1776—1788), akta jurysdykcji marszałkowskiej i znaczna część akt Komisji Policji (1611—1794), duża część różnych działów skarbowych i skarbowo-wojskowych, w tym część akt Komisji Skarbu Koronnego i Obojga Narodów (1764—1794), Archiwum Dóbr Stołowych JKM. (XVI—XVIII ww.), akta Trybunału Radomskiego i różnych komisji do zaspokojenia wojska (1543—1763), Szkoły Rycerskiej i Korpusu Kadetów (1765—1794) i in., znaczna bardzo część akt Komisji Wojskowej Koronnej i Obojga Narodów (1766—1794), akta Artylerii Koronnej (XVII—XVIII w.), tudzież Kancelarii Wojskowej króla i Komisariatu Wojskowego (1776—1793), akta Komisji Edukacji Narodowej wraz z anteriorami dotyczącymi dóbr jezuickich (od pocz. XVIII w.) i posteriorami dotyczącymi funduszków edukacyjnych (do 1814 r.), księgi Trybunału Koronnego (1578—1794), księgi dekretowe Nuncjatury Apostolskiej w Polsce (1578—1793) wraz z alegatami, znaczna bardzo część ksiąg ziemskich i grodzkich (XIV—XVIII ww.) oraz fragmenty ksiąg podkomorskich i akt komisji porządkowych cywilno-wojskowych, jako to: część ksiąg grodu warszawskiego (od r. 1600), księgi i akta czerskie i tarczyńskie, rawskie, piotrkowskie i radomskowskie, kieleckie, lelowskie, chmielnickie i nowokorczyńskie, sandomierskie i radomskie, stężyckie i łukowskie, wreszcie księgi grodów podlaskich, ogromna część ksiąg i akt Starej i Nowej Warszawy (XVII—XIX ww.) oraz jurydyk warszawskich (z tegoż czasu) a także księgi i akta innych miast z wyżej określonego terytorium (XIV—XIX ww.), księgi Komisji Bankowej i Trilateralnej wraz z anteriorami (1723—1803), pochodzącymi z kancelaryj upadłych Banków, akta górnicze Kancelarii Nadwornej Wiedeńskiej (1796—1809) i akta Kancelarii Nadwornej (z tychże lat), akta Gubernium Galicyjskiego oraz cyrkułu zamojskiego (1772—1809), akta Ministerium a później Komisji Rządowej Wojny (1807—1831) wraz z posteriorami, akta Ministerium a później Komisji Rządowej Sprawiedliwości (1807—1876) wraz z aktami Komisji Prawodawczej, akta Sądu Najwyższej Instancji a później Departamentów IX i X Rządzącego Senatu (z tychże lat), akta Sądu Apelacyjnego Księstwa Warszawskiego i Królestwa Polskiego (z tegoż czasu), księgi i akta Trybunałów Cywilnych w Warszawie, Radomiu, Kielcach, Lublinie, Płocku, Łomży i Augustowie (później w Suwałkach), jako też akta spraw Trybunału Cywilnego w Kaliszu (wszystkie z tegoż czasu) wraz z anteriorami, tj. z aktami rejencyj pruskich względnie austriackich sądów szlacheckich (*Fora Nobilia*), akta Sądów Pokoju (z tegoż terytorium i czasu) wraz z anteriorami z okresu rządów pruskich, względnie austriackich, akta Sądów Kryminalnych w Warszawie, Kielcach, Lublinie i Łomży oraz Sądów Policji Poprawczej i Prostej (z tegoż terytorium i czasu) wraz z anteriorami, wreszcie akta własne Archiwum Głównego Akt Dawnych (1807—1944) wraz z anteriorami z doby pruskiej oraz akta Archiwów Akt Dawnych przy Trybunałach Cywil-

nych w Warszawie, Kaliszu (i Sieradzu), Radomiu, Kielcach, Lublinie, Łomży i Płocku (1816—1876). Z aktami spłonęły także wszystkie niemal pomoce naukowe, jako to dawne — w dużej mierze współczesne aktom — sumariusze i indeksy a także sporządzone już w Archiwum inwentarze, skorowidze, kartoteki i katalogi.

Archiwum Skarbowe utraciło na skutek spalania przez Niemców resztę swych akt, jako to: taryfy ofiary 10-go i 20-go grosza (1789—1796), taryfy i regesty podymnego i półpodymnego (1775—1796), akta skarbowe insurekcji kościuszkowskiej (1794) i zarządu gen. Buxhövdena (1795), akta niektórych lokalnych władz pruskich (1793—1806) oraz fasje podatków dominialnych i rustykalnych austriackich (1796—1809), memoriały do Komisji Trilateralnej (1796—1806), akta Ministerium Skarbu Księstwa Warszawskiego (fragmenty) i Komisji Rządowej Przychodów i Skarbu Królestwa Polskiego (1807—1867)⁶⁾, akta Departamentu II (do spraw włościańskich) Senatu petersburskiego (1881—1917) oraz Departamentów Leśnego i Dóbr Państwa, Ministerium Rolnictwa i Dóbr Państwa w Petersburgu (z tegoż czasu), duży zespół akt Prokuraturii Generalnej w Królestwie Polskim (1818—1915) wraz z licznymi bardzo walegatami, sięgającymi daleko wstecz (XV w.) i posiadającymi dla badań historycznych większą niejednokrotnie wartość niż same akta Prokuraturii, akta Komisji Emerytalnej Królestwa Polskiego (1816—1917), Banku Polskiego (1828—1885) i Mennicy w Warszawie (1810—1867), której anteriora aktowe sięgały XVII w., akta Warszawskiej Izby Kontroli (1867—1917), akta Zarządu Finansowego w Królestwie Polskim (1867—1869) a następnie Warszawskiej Izby Skarbowej (1869—1917) oraz Kasy Skarbowej Warszawskiej (z tychże lat) wraz z anteriorami pochodzącymi z kancelarii Kasy Głównej i kas generalnych wojewódzkich Królestwa Polskiego, akta Izb Skarbowych piotrkowskiej i kaliskiej, dotyczące zajęcia na skarb uposażenia duchowieństwa (1869—1900), duży kompleks zespołów akt Zarządu Dóbr Państwa guberni warszawskiej, kaliskiej, piotrkowskiej i płockiej (1875—1915) wraz z licznymi bardzo anteriorami, pochodzącymi z kancelarii Kasy Głównej i kas generalnych wojew. (1867), z Wydziału Dóbr i Lasów Narodowych Komisji Rządowej Przychodów i Skarbu (od r. 1826) oraz z różnych wcześniejszych co do czasu dyrekcji zarządzających dobrami skarbowymi (od r. 1810) i z kancelaryj różnych pruskich i austriackich urzędów administrujących tymi dobrami (od r. 1793 wzgl. od r. 1796) a także akta Zarządu Dóbr Państwa Okręgu Radomskiego (z tychże lat) z anteriorami (od r. 1840), akta Zarządu Księstwa Łowickiego (1820—1914), akta Warszawskiej Komisji do Spraw Włościańskich (1864—1917) i Banku Włościańskiego (z tegoż czasu), nie licząc zespołów mniejszych lub mniejszego znaczenia. Ponadto w gmachu Archiwum Skarbowego spłonęło archiwum Delegacji Polskiej w Mieszanej Komisji polsko-radzieckiej (1921—1934).

W Archiwum Akt Nowych spłonęły głównie akta władz i urzędów polskich okresu międzywojennego (1918—1939), a mianowicie: uratowane fragmenty Kancelarii Cywilnej Prezydenta Rzeczypospolitej Polskiej oraz kancelaryj Sejmu i Senatu, przeważna część akt Najwyższej Izby Kontroli

⁶⁾ Drobną część tych akt, mianowicie akta Biura Przybocznego Komisji Rządowej Przychodów i Skarbu ocalała, gdyż — złożona przed samym wybuchem wojny w magazynach na Forcie — nie znajdowała się w czasie palenia Starego Miasta w gmachu Archiwum Skarbowego.

Państwa a także akta Okręgowej (warszawskiej) Izby Kontroli, część akt Prezydium Rady Ministrów wraz z aktami Komitetu Ekonomicznego, Funduszu Kultury Narodowej i Polskiej Agencji Telegraficznej, całe kancelarie Najwyższego Trybunału Administracyjnego i Trybunału Kompetencyjnego, część akt Ministerstwa Spraw Wewnętrznych, jako też uratowane części akt Komisariatu Rządu na m. st. Warszawę oraz starostw grodzkich warszawskich, akta Warszawskiego Urzędu Wojewódzkiego oraz kilku starostw powiatowych i komend Policji Państwowej, powrócony z Berlina fragment akt Ministerstwa Spraw Zagranicznych wraz z oryginałami traktatów zawartych przez Polskę w okresie międzywojennym, część akt Ministerstwa Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego oraz akta Kuratoriów Okręgów Szkolnych: warszawskiego, brzeskiego i łódzkiego; część akt Ministerstwa Rolnictwa i Reform Rolnych, w tym akta Departamentu Rolnictwa b. Dzielnicy Pruskiej a także akta Okręgowego (warszawskiego) Urzędu Ziemskiego i Naczelnej Dyrekcji Lasów Państwowych, jako też Okręgowych Dyrekcji Lasów: warszawskiej i siedleckiej, przeważna część akt Ministerstwa Przemysłu i Handlu, Ministerstwa Sprawiedliwości a także Prokuraturii Generalnej, reszta akt Ministerstwa Pracy i Opieki Społecznej i akta Urzędu Emigracyjnego w Warszawie a także akta Głównego i Okręgowego (warszawskiego) Urzędów Ubezpieczeń Społecznych, akta Ministerstwa Zdrowia Publicznego i Generalnej Dyrekcji Zdrowia oraz Naczelnego Nadzwyczajnego Komitetu do Spraw Walki z Epidemiami, znaczna część akt Ministerstwa Robót Publicznych, akta Departamentu Lotnictwa Cywilnego Ministerstwa Komunikacji, akta Urzędu Walki z Lichwą i Spekulacją, akta Izby Skarbowej Grodzkiej w Warszawie i Urzędu Celnego tamże, akta Państwowych Zakładów Graficznych, akta Urzędu Zdobyczy Wojennej, Komisariatu do spraw jeńców i uchodźców i Głównego Urzędu Opieki nad grobami wojennymi.

Z akt urzędów i instytucji polskich działających w okresie pierwszej wojny światowej i wojen polskich (1917—1921) spłonęły:

akta Zarządu Cywilnego Ziem Wschodnich i Zarządu Cywilnego Wołyńia i Frontu Podolskiego, akta Polskiej Krajowej Kasy Pożyczkowej, akta Komisji szkolenia urzędników, akta Polskiego Komitetu Pomocy Ofiarom Wojny, akta Patronatu Więziennego w Moskwie i kilka innych zespołów.

Z akt instytucji społecznych i politycznych, działających w okresie międzywojennym: fragmenty akt Ligi Obrony Powietrznej Państwa, Polskiej Macierzy Szkolnej, Polskiego Związku Zachodniego i Stronnictwa Narodowego.

Z akt windykowanych w latach przedwojennych z Austrii a nie wydanych Niemcom przez archiwistów polskich spłonęły: akta Ministerstwa dla Galicji (1873—1918), część akt austriackiego Ministerium Handlu, akta wiedeńskich i galicyjskich władz i urzędów kolejowych, materiały triangulacyjne wiedeńskiego Urzędu Miar i Pomiarów oraz szereg drobnych zespołów proveniencji galicyjskiej (wszystkie z drugiej połowy XIX i pocz. XX w.).

Ponadto w Archiwum Akt Nowych spłonęły akta delegacji do układu archiwalnego polsko-austriackiego a także część akt Kurii Metropolitalnej Rzymsko-Katolickiej warszawskiej.

W Archiwum Miejskim spłonęły: księgi uchwał Magistratu (1837—1939) oraz akta i księgi Rad Miejskich (1916—1938), akta ogólne (1816—

1893) i szczegółowe (1816—1893) zarządów miejskich, księgi budżetów miasta (1797—1939), miejskie akta gruntowe (1810—1915) i budowlane (1810—1915), akta z okresu i dotyczące okresu powstania listopadowego (1830—1835), akta personalne zarządów miejskich (1806—1938), akta wydziałowe (1894—1939) oraz akta dotyczące teatrów miejskich, świadectwa lekarskie zgonów (1900—1941), szereg zespołów akt przedsięwzięć miejskich: Gazowni, Wodociągów i Kanalizacji, Elektrowni, Tramwajów, Rzeźni, Zakładów Zaopatrzenia i Domu Składowego (1850—1915), szereg zespołów akt szpitalnych: Św. Ducha (1600—1938), Św. Rocha (1650—1935), Św. Jana Bożego (1807—1938), Dzieciątka Jezus (1815—1930), Przemienienia Pańskiego (1896—1935), Starozakonnych (1890—1938), akta i księgi Domu ks. Baudouin'a (1776—1900) oraz Domu Panny Marii i Św. Ducha (1800—1935), akta Kasy Pokładowego (1850—1915), akta różnych fundacyj miejskich z anteriorami pochodzącymi z kancelarii Rady Dobroczyńności Publicznej oraz Rady Głównej Opiekuńczej (1807—1938); akta Komitetu Urządzającego, wydział VIII (1866—1870), Sądów Obywatelskich (1916), gmin Czyste i Mokotów (1870—1915), Głównego Urzędu Likwidacyjnego (1918—1921), Rady Obrony Stolicy (1920), liczne plany, w tym oryginał planu Warszawy, sporządzonego przez Tiregaille'a w r. 1762 oraz plany budowlane Wydziału Nadzoru Budowlanego, wreszcie złożone już w czasie wojny akta Towarzystwa Miłośników Historii (1906—1939), Towarzystwa Opieki nad Zabytkami Przeszłości (z tegoż czasu), Towarzystwa Zachęty Sztuk Pięknych (1870—1939) i Biura Historyczno-Wojskowego z okresu drugiej wojny światowej (1939—1943).

We wszystkich archiwach spłonęły także ich biblioteki podręczne.

II

Mimo tak potwornych zniszczeń archiwa warszawskie nie utraciły w czasie wojny wszystkich swych zasobów. Przypisać to należy okoliczności, że były one w posiadaniu dobrze zabezpieczonej od pocisków i pożaru pomocniczej składnicy na Forcie im. Sokolnickiego na Żoliborzu. Ze składnicy tej — uzyskanej przez Wydział Archiwów Państwowych Ministerstwa Oświaty jeszcze w r. 1928 i z grubsza przystosowanej do potrzeb archiwalnych — korzystało z razu tylko Archiwum Akt Dawnych, gromadząc tu nieuporządkowane a rozmiarami duże zespoły lokalnych władz administracyjnych — a w pewnej liczbie i sądowych — XIX w. oraz akta likwidowanych urzędów polskich z pierwszych lat niepodległości, opiekę nad którymi przypadło Archiwum temu doraźnie sprawować. Niebawem już jednak, bo z chwilą utworzenia w r. 1930 Archiwum Akt Nowych i ono także korzystać zaczęło w szerszych rozmiarach z magazynów na Forcie. W ten sposób jeszcze przed wojną zapełnił się Fort aktami. Były to jednak na ogół akta mniejszego znaczenia. Akta o dużej wartości naukowej napłynęły na Fort dopiero na krótko przed wybuchem wojny, w obliczu niebezpieczeństwa ewentualnych zniszczeń, które zawisło nad archiwami. Fort uznany został wówczas za dobry i dogodny schron dla akt i przeznaczony wobec tego przez Wydział Archiwów Państwowych także i na chwilowe pomieszczenie dla najcenniejszych zespołów archiwów warszawskich. Skorzystało z tego Archiwum Główne Akt Dawnych i złożyło w dolnych kazamatach Fortu bez mała 120 skrzyń z księgami centralnych a po części

i lokalnych władz dawnej Rzeczypospolitej, a ponadto wszystkie pudła z dokumentami tak pergaminowymi jak i papierowymi oraz cały zbiór kartograficzny. To samo uczyniło i Archiwum Akt Dawnych, przewożąc ze swych magazynów, kilkanaście skrzyń i ok. 2500 wiązek co cenniejszych akt i składając je w górnej, parterowej części Fortu. W ten sposób zabezpieczone zostały na krótko przed wojną najwartościowsze zespoły i partie akt dwóch największych archiwów warszawskich.

Niemieccy archiwiści po objęciu pod swój zarząd archiwów polskich polecieli zimą z 1939 na 1940 r. — wbrew opinii i perswazjom archiwistów polskich — przewieźć złożone na Forcie akta Archiwum Głównego oraz część akt Archiwum Akt Dawnych z powrotem do magazynów archiwalnych i po ustawieniu ich na właściwe miejsca udostępnić je sobie i badaczom niemieckim. Aliści w r. 1943, wobec groźby wynikającej z ponawianych na Warszawę nalotów i idąc za przykładem swych kolegów w Rzeszy, którzy z tych samych względów rozpraszali swe archiwalia po całych Niemczech, zdecydowali się przychylić do wniosku archiwistów polskich, by najcenniejsze zespoły i archiwalia warszawskie przewieźć ponownie na Fort im. Sokolnickiego i tam je zabezpieczyć. Akcja ta rozpoczęta późnym latem 1943 r. napotykała na wzrastające stale trudności techniczne, jak brak środków transportowych i skrzyń oraz na opory archiwistów niemieckich, którzy domagali się, by szereg zespołów wysokiej wartości historycznej pozostał nadal w magazynach archiwalnych, uważając to za niezbędne do utrzymania ciągłości pracy w archiwach. W tym drugim stadium zabezpieczania akt największą ich liczbę przewiozły na Fort Archiwum Główne A. D. i Archiwum Akt Nowych, zajmując łącznie 7 dolnych kazaemat. Na krótko wreszcie przed wybuchem powstania udało się Archiwum Głównemu A. D. uzyskać jeszcze jeden schron dla jednego mniej więcej wagonu akt pod dzwonnica kościoła N. M. P. przy ul. Łazienkowskiej oraz zgodę OO. Paulinów na przewiezienie dwóch wagonów akt na Jasną Górę i złożenie ich w pomieszczeniach klasztornych. Prace te i zabiegi uchroniły część akt archiwów warszawskich od zniszczenia a później — w czasie ich ewakuacji z Warszawy w końcu 1944 r. — od wywiezienia do Niemiec.

Na obecną zawartość aktową archiwów warszawskich oddziaływała także i inna jeszcze okoliczność, powstała już w czasie okupacji. Było nią zwiększenie zasobów Archiwum Akt Nowych przez włączenie doń niewyewakuowanych z Warszawy a nie zniszczonych we wrześniu 1939 r. kancelaryj władz i urzędów warszawskich oraz rozszerzenie działalności Archiwum Głównego Akt Dawnych przez oddanie mu pod zarząd Archiwum Wilanowskiego a pod nadzór Archiwum Radziwiłłowskiego oraz przez przewiezienie do Warszawy i złożenie w depozyt cennego Archiwum Jabłońskiego⁷⁾. W ten sposób trzy duże archiwa prywatne znalazły się w kręgu bezpośredniego działania państwowej służby archiwalnej. A że wspomniane kancelarie względnie archiwa wyszły z ciężkich doświadczeń 1944 r. bądź w części tylko zniszczone, bądź całkiem nie naruszone, wkład ich do archiwów warszawskich — zwłaszcza wobec zniszczeń, jakie poniosły one w dotychczasowych swych zasobach — oddziałwał bardzo silnie na ich zawartość

⁷⁾ Archiwum Główne A. D. wykonywało także w czasie wojny fachowy nadzór nad Archiwum Akt Stanu Cywilnego przy Sądzie Okręgowym w Warszawie.

aktowa. Dalsze nabytki, dokonane już po wojnie w latach 1945—1947, wpłynęły na to jeszcze silniej.

Szczególnie ostro zarysowały się kontury nowej rzeczywistości w archiwach warszawskich w pierwszych miesiącach 1945 r., tj. w okresie gdy jedynymi realnymi punktami oparcia dla wznowionej pracy archiwalnej były: Fort im. Sokołnickiego, pozbawiony cennych zespołów zabezpieczonych tu przez archiwa w przeddzień wojny i w czasie jej trwania a wywiezionych na Jasną Górę w końcu 1944 r., oraz Wilanów, którego archiwum — spakowane i przygotowane do wywiezienia w styczniu 1945 r. — czekało na decyzję co do dalszego swego losu. Powrót jednak akt z Poznania i Jasnej Góry oraz rewindykacja z amerykańskiej strefy okupacyjnej Austrii i brytyjskiej strefy okupacyjnej Niemiec części wywiezionych tam w czasie wojny zespołów archiwalnych przywróciło archiwom warszawskim w pewnym stopniu ich przedwojenną wysoko wartościową zawartość takową, zaś Archiwum Akt Nowych zwróciło ocaloną część akt urzędów warszawskich okresu międzywojennego. Jednocześnie przeprowadzane gromadzenie kancelaryj, archiwów i archiwaliów opuszczonych i bezpańskich pomnożyło zasoby.

W ten sposób do połowy 1947 r. w Warszawie (i w pobliskim Wilanowie) zgromadzony został przez państwową służbę archiwalną znaczny bardzo zasób akt i archiwaliów, w tym dużo pierwszorzędno dla badań historycznych znaczenia. W stosunku do przedwojennej zawartości aktowej archiwów państwowych warszawskich stanowi to nie więcej jak 20 do 30%, ale zważywszy charakter materiału źródłowego pochodzącego w znacznej części z wielkich kancelaryj publicznych i prywatnych — oraz bardzo małe zużycie go dotychczas przez naukę, jest to zasób zapewniający Warszawie utrzymanie nadal poczesnego miejsca w dziedzinie badań i prac archiwalnych. Zasobem tym — bez względu na to z jakiego zbioru pochodzą jego części składowe — zarządza od pierwszych miesięcy 1945 r. Archiwum Główne Akt Dawnych, jedyne pozostałe sprzed wojny czynne archiwum warszawskie. Jemu też przypadło zabezpieczać, gromadzić i porządkować akta i ich zespoły oraz udostępniać je w miarę możliwości zgłaszającym się już badaczom i interesantom. A nie jest to w obecnych warunkach rzeczą prostą: zniszczeniu uległy bowiem prawie wszystkie pomoce archiwalne, a różnorodność zgromadzonych zespołów tak co do proveniencji jak i co do czasu jest bardzo duża. Pomijam już trudności natury czysto technicznej.

Całość materiału aktowego Archiwum Głównego Akt Dawnych w dzisiejszej jego postaci tworzy kilka grup, różnych charakterem i wartością zespołów.

1. Akta władz naczelných i centralnych (dawnej Rzeczypospolitej, Księstwa Warszawskiego i Królestwa Polskiego), a więc:

Archiwum Koronne Krakowskie (XIII—XVII ww.) bez wywiezionych działów *Livoniae* i części działu *Prussiae* oraz spalonych dokumentów oświęcimskich i zatorskich, Archiwum Koronne Warszawskie (XVII—XVIII ww.), księgi Metryki Mazowieckiej (1377—1526), działy Metryki Koronnej (1447—1794), a mianowicie: księgi publiczne (*inscriptions*), pieczętne (*sigillata*), kanclerskie, poselstw (*legationum*), część ksiąg sądów relacyjnych, księgi sądów referendarskich, wreszcie lustracje wraz z przy-

podatkowymi dodatkami; księgi transkrypcji Metryki Litewskiej (1386—1580), nieco akt sejmowych (z XVIII w.) i tzw. Archiwum Stanisława Augusta, przechowane głównie w Archiwum Jabłońskim oraz w tzw. Archiwum Królestwa Polskiego; szereg zespołów skarbowych, jako to: rachunki z dochodów i wydatków królewskich (1388—1412 i 1470—1605) oraz z podejmowania królów, książąt i poselstw zagranicznych (XVI—XVIII ww.), księgi poborowe (XV—XVIII ww.), rachunki sejmowe (1520—1794), księgi asygnacyj (1503—1783), rekognicyj (1501—1766) i kwitów (1502—1766), lustracje i inwentarze królewszczyzn i dóbr po biskupie krakowskim (XVI—XVIII ww.), rachunki wojskowe (z tegoż czasu) oraz addytamenta wojskowe, delaty kwarciane itd. (1643—1794), rejestry popisów Wojska Koronnego (1474—1748), rachunki z dochodów i wydatków na utrzymanie Wojska Koronnego, twierdz, zamków, koszar itp. (1472—1794), fragmenty akt ekonomij królewskich oraz ksiąg solnych (zachowane głównie w tzw. Zbiorze Popielów, Archiwum Jabłońskim i w dziale lustracyj Metryki Koronnej); część akt władz reform stanisławowskich, konfederacji targowickiej i insurekcji kościuszkowskiej (1764—1794), jako to: Wielkich Komisj Koronnych i Obojga Narodów, Komisji Edukacji Narodowej (fragment), Rady Nieustającej i niektórych jej departamentów, Straży Praw (fragment), Rady Zastępczej Tymczasowej i władz jej podległych — przechowanych głównie w działach tzw. Metryki Litewskiej, w tzw. Archiwum Królestwa Polskiego i w Zbiorze Popielów.

Z akt władz Księstwa Warszawskiego i Królestwa Polskiego (1807—1915): akta Komisji Rządzącej Księstwa Warszawskiego, Rady Stanu i Rady Ministrów, fragment akt Ministerium Wojny, Ministerium Spraw Wewnętrznych i Ministerium Skarbu (przechowanych łącznie z aktami odpowiednich Komisj Rządowych Królestwa Polskiego), akta Rady Najwyższej Tymczasowej Księstwa Warszawskiego, akta Rady Stanu Królestwa Polskiego, księgi protokółów Rady Administracyjnej, fragment akt Sekretariatu Stanu Królestwa Polskiego i Własnej J. C. M. Kancelarii, akta Tajnej Policji w ks. Konstantego i kancelarii senatora Nowosilcowa, fragment akt Komisji Rządowej Wojny Królestwa Polskiego, część akt Komisji Rządowej Spraw Wewnętrznych i Komisji Rządowej Przychodów i Skarbu, akta władz centralnych powstania listopadowego, akta paszportowe kancelarii Namiecnika Królestwa Polskiego, część akt kancelarii Generała Gubernatora Warszawskiego, akta Zarządu Pałaców Cesarskich z anteniorami sięgającymi r. 1807, księgi protokółów Komitetu Urządzającego w Królestwie Polskim, fragment akt personalnych Zarządu Dróg Żelaznych w Królestwie Polskim i Drogi Warszawsko-Wiedeńskiej, akta Dyrekcji Ubezpieczeń; wreszcie fragmenty akt różnej proveniencji.

2. Akta władz i urzędów niższych instancj (dawnej Rzeczypospolitej, Księstwa Warszawskiego i Królestwa Polskiego), jako to:

fragment akt Grodu Warszawskiego (do r. 1600) z nielicznymi księgami z czasów późniejszych, księgi ziemskie i grodzkie woj. mazowieckiego (XV—XVIII), jako to ziem: ciechanowskiej (w tym przasnyskie), nurskiej, różańskiej (w tym makowskie i sieluńskie), wyszogrodzkiej i zakroczymskiej (w tym pułtuskie) oraz nieco siąg ostrołęckich; księgi ziemskie i grodzkie woj. kaliskiego, powiatów kaliskiego i konińskiego; księgi podkomorskie, ziemskie i grodzkie woj. sieradzkiego powiatów:

sieradzkiego, szadkowskiego oraz ziemi wieluńskiej (te ostatnie wraz z aktami Komisji Porządkowej Cywilno-Wojskowej), księgi podkomorskie, ziemskie i grodzkie woj. łęczyckiego powiatów: łęczyckiego, brzezińskiego i orłowskiego, księgi ziemskie i grodzkie woj. brzesko-kujawskiego powiatów: brzeskiego, przedeckiego, kowalskiego i radziejowskiego, księgi ziemskie i grodzkie ziemi dobrzyńskiej (bóbrnickie). Księgi województw wielkopolskich, pochodzące w zasadzie z wieków XV do XVIII, posiadają znaczne luki, zwłaszcza wśród ksiąg starszych. Fragment ksiąg Starej i Nowej Warszawy (do r. 1600, ekonomiczne także z w. XVII i XVIII), księgi i akta miast z terytorium włączonego w r. 1939 do Kraju Warty (*Wartheland*); księgi te i akta pochodzące z wieków XV—XVIII wykazują również bardzo znaczne luki w części starszej. Akta hipoteczne i sądowe sieradzkie z czasów pruskich i Księstwa Warszawskiego, akta pruskiej Kamery Białostockiej, dokumenty miejskie (XIV—XVIII ww.) z terytorium Królestwa Polskiego, wyjąwszy tę jego część, która w r. 1939 przyłączona była do Rzeszy. Duży zespół akt Departamentu Warszawskiego oraz Komisji Województwa Mazowieckiego później Komisji Gubernii Warszawskiej (1807—1867); księgi dekretowe Trybunału Cywilnego Kaliskiego (z tegoż czasu), akta Gubernatora i Rządu Gubernialnego Warszawskiego (1867—1915), część łomżyńskiego, fragment płockiego i suwalskiego; akta kilkunastu urzędów powiatowych z terytorium gubernii warszawskiej i łomżyńskiej (z tegoż czasu), fragment ksiąg gubernialnych marszałków szlachty w Królestwie Polskim, drobny fragment akt Intendentury, fragment akt Krajowego Urzędu Odbudowy we Lwowie i Komitetu Odbudowy Galicji.

3. Akta władz i urzędów okresu międzywojennego oraz akta okupacyjne (1918—1944):

część akt i ksiąg Prezydium Rady Ministrów, Ministerstwa Spraw Wewnętrznych, Ministerstwa Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego, Ministerstwa Rolnictwa i Reform Rolnych, Ministerstwa Robót Publicznych; fragmenty akt Najwyższej Izby Kontroli, Ministerstwa Sprawiedliwości, Ministerstwa Przemysłu i Handlu, Ministerstwa Aprowizacji, Prokuraturii Generalnej, akta Głównego Urzędu Likwidacyjnego, Komisji Szacunkowej Rolnej, Państwowego Urzędu Zakupu Artykułów Pierwszej Potrzeby, Urzędów Zbożowego i Ziemiaczanego, Komisji Rewindykacyjnej w Wiesbaden; akta Kuratorium Szkolnego w Warszawie, łącznie z aktami niektórych szkół i kursów warszawskich oraz z aktami Towarzystwa Nauczycieli Szkół Wyższych, wreszcie fragmenty akt starościńskich. Z okresu ostatniej okupacji: fragment akt Rządu Generalnej Gubernii i Gubernatora Okręgu Lubelskiego, akta Centralnego Urzędu Rolniczego i Komisji Przesiedleńczej, dowody kasowe dotyczące budowy dróg na terenie Generalnej Gubernii, wreszcie kilka fragmentów akt różnych urzędów niemieckich.

4. Akta instytucji prawa publicznego i społecznych:

dokumenty różnych instytucji kościelnych z terytorium Królestwa Polskiego (bez części zachodniej włączonej w r. 1939 do Kraju Warty), w szczególności dokumenty klasztoru miechowskiego (XIV—XVIII ww.); akta Kurii Biskupiej Grecko-Katolickiej w Przemyślu (począwszy od końca XVIII w. do 1944 r.), akta Konsystorza ewang.-augsb. w Warszawie (od ostatniej ćwierci XIX w. do r. 1939), akta Gimnazjum i Liceum im. Mikołaja Reya oraz Szkoły Powszechnej przy tym Gimnazjum, fragment akt

Macierzy Szkolnej, akta Centralnego Komitetu Obywatelskiego i Rady Głównej Opiekuńczej w Rosji (1915—1918), akta Centralnego Towarzystwa Rolniczego w Warszawie z okresu międzywojennego i akta różnych instytucji spółdzielczych (z tegoż czasu).

5. Archiwa i archiwalia prywatne:

Archiwum Branickich (Gryfitów) z Białegostoku (XVII—XVIII ww.) wraz z anteriorami sięgającymi XIV w. i posteriorami z XIX w., w tym m. in. archiwum hetmańskie Jana Klemensa Branickiego; Archiwum Potoczkich z Bociek i Rosi (XVII—XIX ww.), w tym zbiór odpisów z grodów podlaskich i wschodniego Mazowsza (tzw. Kapiciana); Archiwum Potoczkich z Wilanowa (XVIII—XIX ww.), w tym anteriora z Archiwum Radzyńskiego Szczuków (XV—XVII ww.), fragment archiwum hetmana Józefa Potockiego, tudzież fragment archiwum Lubomirskich i bardzo bogate archiwum gospodarze Potoczkich, dotyczące Wilanowa, Międzyrzecza Podlaskiego, Słubic oraz dóbr ukraińskich i nadwożańskich; archiwum Branickich (Korczaków) z Wilanowa (XVIII—XX ww.), zawierające obok papierów rodzinnych bogate archiwum gospodarze, dotyczące Wilanowa i dóbr ukraińskich oraz nieruchomości warszawskich; zbiór hr. Anny Branickiej (XV—XX ww.) zawierający obok akt publicznych druki ulotne oraz liczne *Braniciana* białostockie i *Potociana*; zbiór hr. Beaty Branickiej zawierający nieco dokumentów pergaminowych, pokaźny plik *Sobescianów* i dużą kolekcję druków (z XVIII—XX ww.); część zbioru Branickich z Suchej (XV—XIX ww.), archiwa Radziwiłłów (XIII—XIX ww.), zawierające obok dużej liczby pergaminów bardzo bogatą korespondencję i nie mniej obszerny dział ksiąg i akt majątkowych i gospodarczych; Archiwum Ostrowskich z Maluszyna, głównie gospodarze i majątkowe (XVII—XIX ww.); Archiwum Potulickich z Obór (XIV—XIX ww.), również głównie gospodarze i majątkowe; fragment archiwum Małachowskich z Białaczowa (XVIII—XIX ww.) a także Poniatowskich i Potoczkich z Jablonny (z tegoż czasu); fragment archiwaliów, głównie tyzenhauzowskich i dubrowiańskich z Biblioteki Przeddzieckich w Warszawie (XV—XVIII w.); zbiór papierów majątkowych jednej z linii rodziny Piłsudskich (XVII—XVIII ww.), fragment papierów po Franciszku Potockim (XIX w.), po Feliksie Czackim (z tegoż czasu) oraz nieco papierów gen. L. Żeligowskiego.

* * *

Zestawienie powyższe — utrzymane w charakterze informacji ogólnej, wstępnej niejako, a to dla braku inwentarzy a często zwykłych nawet spisów — nie jest ani ostateczne ani wyczerpujące. Zawartość aktowa Archiwum Głównego Akt Dawnych ulegnie niewątpliwie niejednej jeszcze zmianie. Niejeden zespół czy jego fragment uważany dziś za utracony, odnajdzie się może przy dalszym porządkowaniu i inwentaryzacji akt; wiele winna nam powrócić rewindykacja z Niemiec i z Austrii, wiele uzyskać powinniśmy w trybie windykacji archiwów i akt, należnych nam z tytułu zmiany granic i gwarancji bezpieczeństwa; niejedno przybędzie zapewne w wyniku dalszej akcji zabezpieczania opuszczonych archiwów i zbiorów. A przecież także i akcja scalania podzielonych czy rozproszonych zespołów nie pozostanie bez wpływu na zasoby archiwalne poszczególnych archiwów, a więc i Archiwum Głównego A. D. Cóż dopiero mówić o ustaleniu sieci archi-

walnej i racjonalnym podziale między archiwa polskie naszych bogactw aktowych⁸⁾.

Niejedna tedy — jakò się rzekło — zmiana czeka jeszcze Archiwum Główne Akt Dawnych, nim dojdzie ono do ostatecznego ustalenia swych zasobów. Ale już dziś gromadzi ono tak okazały a różnorodny proveniencją i charakterem materiał aktowy, a do tego tak znacznie różni się swą obecną zawartością od zawartości dawnej, że wydaje się rzeczą wskazaną poinformowanie o tym ogółu historyków.

---

⁸⁾ W pierwszym rządzie oczekiwać należy powrócenia do życia Archiwum Akt Nowych w Warszawie.